

Michael Freeden, *Mitä on ideologia?*

Suom. Tapani Kilpeläinen. Tampere: *niin & näin*, 2019, 154 s.

Michael Freedenin juuri suomennettu teos *Mitä on ideologia?*¹ on kunnianhimoinen pyrkimys tiivistää ideologian käsitteen historia ja teoretisointi reiluun 150 sivuun.² Brittiläisen politiikan tutkijan kirja lähtee liikkeelle ideologiatерmin juurista, etenee sen morfologisen määrittelyn kautta makro- ja mikroideologioiden erotteluun ja päättyy lopulta diskurssien, visuaalisuuden ja tunteiden tarkasteluun. Freedenin tavoite on tarjota erityisesti politiikan tutkimuksen opiskelijoille lähtökohta, josta ideologioita voisi lähestyä. Tämä lähtökohta perustuu Freedenin omaan – varsin idiosynkraattiseen – ymmärrykseen ideologian luonteesta.

Lukijalle saattaa kuitenkin jäädä teoksen luettuaan epäselvyys ideologiakäsitteen lopullisesta merkityksestä. Tämä johtuu osittain siitä, että Freeden rakentaa kantansa vasten ”Marx”- ja ”marxismi”-olkinukkeja, jotka määritellään epämääräisesti. Tämän lisäksi Freedenin oma näkemys ideologioista ei ole ongelmaton.

Freedenin Marxit

Freeden käyttää kirjastaan kahdeksan sivua Karl Marxin ja Friedrich Engelsin ajatusten summaamiseen. Ottaen huomioon, että ideologiakäsitteen moderni versio on lähtöisin juuri Marxilta ja Engelsiltä, olisi Freeden voinut analysoida saksalaiskaksikon tekstejä hieman syvällisemmin. Nyt mutkia vedetään kylmästi suoriksi, minkä vuoksi Freedenin esitys sisältää vähintään kaksi keskenään ristiriitaista Marx-tulkintaa. Freeden ei itse kuitenkaan vaikuta tunnistavan tätä ristiriitaa.

Ensimmäinen Freedenin Marxeista on ”väärän tietoisuuden Marx”, jonka mukaan Marx ja Engels ”yhdistivät ideologian ja luokan väittäen, että [...] [v]älityksellä ideologiset illuusiot toimivat hallitsijoiden käyttämänä välineenä, ja niitä käytetään kontrolloimiseen ja hallitsemiseen” (Freeden 2019, 12). Tämä instrumentaalinen tulkinta seuraa varsin laajaa väärinymmärrystä, jonka mukaan Marx ja Engels olisivat väittäneet hallitsevan luokan manipuloivan työläisiä ”[i]deologisen silmäkääntötempun avulla” (emt). Juuri tätä ensimmäistä Marxiaan, joka on riippuvainen ”keskeisestä erottelusta yhtäältä todelliseen tietoisuuteen ja toisaalta vääritysteoriin tai väärin uskomuksiin” (Freeden 2019, 13–14), Freeden käyttää näkemyksiään pönkittävässä olkinukkeena.

Freedenin maalaamasta kuvasta huolimatta termi ”väärä tietoisuus” esiintyy Marxin ja Engelsin tuotannossa käsittääkseni vain kerran (ks. esim. Uusitupa 1991, 20–22), kun vuonna 1893 Engels (2010, 164) kuvasi eräässä kirjeessään ideologin tietoisuuden piilottavan hänen toimintansa todelliset vaikuttimet. Engels kirjoitti vaikuttimien, jotka ideologi itse tunnistaa, olevan ”illusorisia”.

Jos tätä samaista kirjettä luetaan kuitenkin tarkemmin, on selvää, ettei Engels ajatellut ideologian olevan pelkkää illuusiota tai manipulaatiota. Engelsin (2010, 164) mukaan ideologin tietoisuus on ideologinen, koska ideologi kuvittelee kaiken toiminnan palautuvan ”puhtaaseen tietoisuuteen”. Ideologi ei siis tiedosta, että hänen oma ajattelunsa kumpuaa tietynlaisista yhteiskuntasuhteista, mikä johtaa siihen, että ideologi pyrkii selittämään yhteiskunnallisia ilmiöitä

pelkästä puhtaasta tietoisuudestaan käsin. Juuri tätä puhdasta tietoisuutta Marx ja Engels kritisoivat (Rehmann 2013, 22).

Yksi puhdasta tietoisuutta tuottava yhteiskuntasuhde on työnjako henkiseen ja ruumiilliseen työhön, joka sallii henkisten työläisten oman käytännön – ja täten myös tietoisuuden – irtautua välittömästi käytännöllisestä elämästä (Marx ja Engels 1998, 50–51). Marxin ja Engelsin mukaan ideologia ei siis operoi pelkällä tietoisuuden tasolla, vaan se sisältää myös ne ideologiset suhteet ja käytännöt, jotka tuottavat ideologista tietoisuutta (Haug 1984; Koivisto ja Pietilä 1996; Rehmann 2019). Tietoisuus on ideologinen, koska yhteiskunnalliset käytännöt ovat ideologisia. Tätä Marxin ja Engelsin tapaa käyttää ideologiakäsitettä ei selvästikään voi redusoida pelkkään vulgaariin, Freedeninkin toistamaan väärä tietoisuus -tulkintaan.

Tämä toinen, ”käytäntöjen Marx”, jolle ideologia on yhteiskunnallisissa käytännöissä sijaitseva ilmiö, on myös läsnä Freedenin tekstissä. Freeden esimerkiksi kirjoittaa:

”Ideologia oli työnjaon turmiollisten seurausten yksi ilmenemä. Tässä tapauksessa työnjako sai ihmisajattelun irtautumaan aineellisesta maailmasta ja tuottamaan pelkkää teoriaa tai etiikkaa tai filosofiaa. [...] Marx keskittyi tässä [...] kapitalismin varhaisiin käytäntöihin, joista ideologia huokui, ei niinkään filosofien ja ideologien vääristyneisiin ideoihin.” (Freeden 2019, 11–13)

Freedenin voi kuitenkin tulkita olevan epätietoinen tämän toisen Marxin läsnäolosta, sillä myöhemmin kirjassaan hän esimerkiksi kirjoittaa, että Marxilla ideologiat eivät sijaitse aineellisessa maailmassa (Freeden 2019, 35) ja marxismissa ideologiat ymmärretään illusorisina (emt., 107–108). Täten Freeden ei tiedosta oman tekstinsä sisältävän kaksi kilpailevaa kantaa Marxin ideologianäkemyksestä, joista ensimmäinen redusoi ideologian vulgaaristi väärään tietoisuuteen ja toinen paikantaa sen yhteiskunnallisiin käytäntöihin. Teoksessaan Freeden siis näkee kahden Marxinsa sijaan vain yhden.

Ideologiset käsitteet, kartat ja kehykset

Freeden on terävimmillään ideologiateorian ja käsittehistorian välistä suhdetta tarkastellessaan. Hänen mukaansa käsitteet heijastelevat historiallisia syntykontekstejaan ja niitä käytäntöjä, joiden sisällä käsitteet muotoutuvat. Tässä mielessä käsitteet saavat merkityksensä sekä ”diakronisesti” että ”synkronisesti”. Edellinen viittaa yhden käsitteen muotoutumiseen historian kulussa ja jälkimmäinen siihen suhteeseen, jonka tämä käsite ja jokin toinen käsite saavat tiettyinä historiallisena hetkenä (Freeden 2019, 85). Freedenin mukaan ideologista kamppailua käydäänkin juuri käsitteiden merkityksestä, mikä voi tapahtua joko merkitykset haastamalla tai tätä haastamista vastustamalla (emt., 86).

Ajallisuus ja tilallisuus tuovat mukanaan ”merkityshorisontit”. Ne voidaan ymmärtää historiallisesti ja yhteiskunnallisesti muovautuvina mielikuvituksina, joiden pohjalta toimintaa projisoidaan (emt., 86–87). Freedenin mukaan ideologiset käsitteet ja merkityshorisontit asettavat ne rajat, joiden sisällä ja joita hyödyntäen toimijoiden on välttämättä operoitava: ”Täytyy siis käyttää olemassa olevien ideologiaperheiden tarjoamia porttikäytäviä” (emt., 91). Tämä ajatus tulee lähelle Antonio Gramscin ajatusta hegemonisesta kamppailusta.

Mikä sitten on Freedenin määritelmä ideologiasta? Vastaus ei ole yksioikoinen, mutta vihjeitä vaikuttaisi löytyvän Freedenin toistamasta kahdesta metaforasta, joiden mukaan ideologiat ovat ”kehyksiä”, jotka tarjoavat ”kartan” todellisuudesta. Freeden kirjoittaa:

”ideologiat kartoittavat poliittisen ja sosiaalisen maailman puolestamme. Emme yksinkertaisesti tule toimeen ilman niitä, koska emme voi toimia tekemättä tolkkua maailmasta, jossa asumme. [...] Ideologiset kartat eivät edusta objektiivista, ulkoista todellisuutta.” (Freeden 2019, 9)

Ja myöhemmin:

”Ymmärtäminen ja analysoiminen ovat erittäin riippuvaisia todistusaineiston valitsemisesta, keinotekoisesta järjestyksen tuottamisesta sekalaiseen todellisuuskokemukseemme. Nämä väistämättömät valikoimisprosessit koskevat itse omaksumiamme havaitsemuksellisia ja käsitteellisiä kehyksiä. Ideologiat eivät ole ideatodellisuuden täsmällisiä esityksiä vaan sen symbolisia rekonstruktioita.” (Freeden 2019, 77)

Freeden ei määrittele näiden ideologisten kehysten luonnetta, mutta yksi vaihtoehto on ymmärtää ne kognitiivisina instansseina, ”kielellisinä ja semanttisina tuotteina” (Freeden 2019, 55), joiden kautta todellisuutta tulkitaan. Todellisuuden ja ideologioiden suhde olisi täten dualistinen: todellisuus on olemassa itsenäisenä faktojen paljoutena, jota ideologiset kehykset järjestävät. Mieli (subjekti) jäsentää todellisuutta (objektia). Tämä johtaa Freedenin yhtäältä tietynlaiseen relativistiseen kantaan, jonka mukaisesti ideologioita ei voi arvioida niiden vääryyden tai oikeellisuuden perusteella (emt., 14–16), ja toisaalta väitteeseen, jonka mukaan ideat ovat historian vaikuttimia (emt., 107).

On kuitenkin kysyttävä, onko tämä subjekti–objekti-dualismille perustuva kysymysmuoto mielekäs? Onko ideologioita järkevää ajatella ulkoista todellisuutta jäsentävinä kognitiivisina kehyksinä, joita yksilöt valikoivat ja omaksuvat?

Liberalismin *camera obscura*

Vaihtoehtoinen lähestymistapa olisi seurata Freedenin ”käytäntöjen Marxia”, jonka mukaan ajatteleva mieli on osa yhteiskunnallista muodostelmaa. Toisin kuin Freeden väittää (Freeden 2019, 11) Marx ja Engels (1998, 42) käyttivät termiä ”*camera obscura*” viittaamaan niihin yhteiskunnallisiin käytäntöihin, jotka tuottavat ajattelua. Tämän ajatuksen mukaan nurinkurisuus ei sijaitse tietoisuuden ja yhteiskunnan välillä vaan yhteiskunnassa itsessään. Tietoisuus ymmärtää yhteiskunnallisen elämän nurinkurisuuden oikein, minkä vuoksi sekin on nurinkurinen. Esimerkiksi henkisen työläisen oma, välittömästi käytännöllisestä elämästä etäntynyt käytäntömuoto tuottaa hänelle intuition, jonka mukaan mieli on irrallinen todellisuudesta, koska hänen oma ajattelukäytäntönsä on todella erotettu välittömästi käytännöllisestä elämästä. Subjekti–objekti-dualismi paljastuu käytäntömuotojen tuotteeksi.

Miten tämä liittyy Freedenin teokseen? Kirjassaan Freeden kutsuu ideologian alaisuudessa olevaa yksilöä tai ryhmää toistuvasti ”kuluttajaksi” ja ideologioita ”hyödykkeiksi”, minkä lisäksi hän viittaa paikoitellen poliittisten aatteiden ”markkinoihin”.³ Althusserilaisen ”symptomaattisen

lukutavan⁴ avulla näiden vertausten taustalta on löydettävissä liberaali ajatus markkinayhteiskunnasta ja -vapauksista. Sen mukaan ihmiset ovat pohjimmiltaan toisiaan vastaan kilpailevia kuluttajayksilöitä, joiden yhteiskunnallista elämää määrittää markkinavaihto ja hyödykkeiden kuluttaminen.

Siinä missä reaaliset markkinakäytännöt todella interpelloivat kuluttajayksilöitä, voidaan Freedenin ajattelun taustalta löytää *todellinen* uusliberaalin kapitalismin *camera obscura*. Tämä saa Freedenin määrittämään ideologiatkin vain kaupusteltaviksi kulutushyödykkeiksi. Freedenin käyttämät vertaukset eivät siis ole sattumanvaraisia, vaan ne nivoutuvat yhteen hänen teoreettisten näkemystensä kanssa: ihmiset ovat ensisijaisesti ideologisia kehyksiä valikoivia kuluttajayksilöitä, joille ideologiahyödykkeet tarjoavat kartan muuten käsittämättömästä todellisuudesta. Toisin sanoen Freedenin väite, jonka mukaan mielikuvamme todellisuudesta on aina ideologisten kehysten värittämää, vaikuttaisi sisältävän niin puhtaalle tietoisuudelle kuin uusliberaalille kapitalismillekin ominaisia ajatusmuotoja. Tämä selittäisi myös, miksi liberalismi on Freedenistä ”paras” ideologia.⁵

Freedenin tapa ulottaa ideologia aina ihmisen kognitiivisiin kykyihin asti johtaa kysymään, miten kyseisestä termistä voisi olla hyötyä yhteiskunnallisia ilmiöitä tutkittaessa? Näin inflatorisella ideologiakäsitteellä on vaarana estää meitä näkemästä ideologian yhteyttä yhteiskunnallisiin alistussuhteisiin. Freeden ei anna ongelmaan suoraa vastausta, mutta hän näyttäisi kannattavan ”ideologioiden kilpailua” jonkinlaisena itseisarvona. Tämä ei sinänsä yllätä, sillä kuuluuhan liberaaliin ajatteluun näkemys kilpailusta päämääränä sinänsä.

Näistä kriittisistä kommenteista huolimatta Freedenin kirja on lukukokemuksena varsin kiinnostava. Myös teoksen suomentanut Tapani Kilpeläinen on onnistunut käännoistyössään – ainut moite on termin ”*Marxism*” suomentaminen ”marksilaisuudeksi”. Teoksen sisältämä ristiriita yhtäältä sen yleisluontoisen tyylin ja toisaalta Freedenin ajatusten idiosynkraattisuuden välillä provosoi aihealueeseen perehtynyttä lukijaa. Ideologiasta kiinnostuneen kannattaakin ehdottomasti lukea Freedenin teoksen rinnalla myös jokin toinen ideologiaa käsittelevä johdatusteos – esimerkiksi Jan Rehmannin *Theories of Ideology* (2013) – nähdäkseen, millainen ideologisen kamppailun kenttä ideologiateoria itsekin on.

VIITTEET

1. Myöhemmät tarkentamattomat sivuviitteet ovat tähän Freedenin teokseen.
2. Alkukielinen teos *Ideology: a very short introduction* julkaistiin vuonna 2003 Oxford University Pressin samannimisessä kirjasarjassa.
3. Kuluttaja-, hyödyke- ja markkinametaforat toistuvat ainakin sivuilla 8, 17–18, 21, 28, 56–57, 69, 76, 79, 81, 83–84, 93, 133 ja 135–136.
4. Louis Althusserin (2015, 35–36; ks. myös Rehmann 2013, 286) mukaan symptomaattinen lukutapa keskittyy tekstin aukkoihin ja paljastaa niistä toisen, latentin tekstin, jonka varaan ensimmäinen teksti tietämättään perustuu.
5. Freeden esittää tällaisia ajatuksia ainakin sivuilla 28–29, 58, 94–97, 100 ja 142–143.

LÄHTEET

- Althusser, Louis. 2015. From *Capital* to Marx's philosophy. Teoksessa Louis Althusser, Étienne Balibar, Roger Establet, Jacques Rancière ja Pierre Macherey (toim.), *Reading Capital: the complete edition*. London: Verso.
- Engels, Friedrich. 2010. Engels to Franz Mehring. Teoksessa Jack Cohen, Maurice Cornforth, Maurice Dobb, E. J. Hobsbawm, James Klugmann ja Margaret Mynatt (toim.), *Marx & Engels collected works, volume 50: letters 1892–95*. London: Lawrence & Wishart, 163–167.
- Freeden, Michael. 2019. *Mitä on ideologia?* Suom. Tapani Kilpeläinen. Tampere: niin & näin.
- Haug, Wolfgang Fritz. 1984. *The Camera obscura of consciousness: a critique of the subject/object-articulation in Marxism*. <http://www.wolfgangfritzhaug.inkrit.de/documents/CAMEROBSCURA.pdf>, viitattu 22.11.2019.
- Koivisto, Juha ja Pietilä, Veikko. 1996. Ideological powers and resistance: the contribution of W. F. Haug and Projekt Ideologie-Theorie. *Rethinking Marxism* 9:4, 40–59.
- Marx, Karl ja Engels, Friedrich. 1998. *The German ideology*. New York: Prometheus Books.
- Rehmann, Jan. 2019. Ideology as alienated socialization. Teoksessa Matt Vidal, Tony Smith, Tomás Rotta ja Paul Prew (toim.), *The Oxford handbook of Karl Marx*. Oxford: Oxford University Press, 111–128.
- Rehmann, Jan. 2013. *Theories of ideology: powers of alienation and subjection*. Leiden: Brill.
- Uusitupa, Timo. 1991. Huomioita ideologiateorian varhaishistoriasta. Teoksessa Juha Koivisto ja Lauri Mehtonen (toim.), *Otteita ideologiasta*. Tampere: Tampereen yliopisto, 7–52.

KIRJOITTAJATIEDOT

OTTO KYRÖNEN

Fil. Kand., maisteriopiskelija (filosofia)

Yhteiskuntatieteiden tiedekunta

Tampereen yliopisto

otto.kyyronen@tuni.fi